
KÖNYVEK

Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures. Edited by Dobrota PUCHEROVÁ and Róbert GÁFRİK. Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft 186. Leiden–Boston: Brill–Rodopi, 2015. 405.

A posztkoloniális elmélet vagy kritika (az „alapító” Edward Said 1978-ban megjelent *Orientalizmus*a, majd számos más szerző munkái nyomán) a gyarmatosítás tágran értelmezett antropológiai és kulturális következményeinek vizsgálatát tűzte ki célul. Az utóbbi évtizedekben az irányzat látványos térhódításának lehetünk tanúi Európa hagyományos értelemben gyarmatként nem számon tartott, ám az alávetettség attribútumait történetileg kétségkívül magukon viselő térségeiben, így Közép- és Kelet-Európában is.

Azt, hogy a közép- és kelet-európai régió egésze posztkoloniális, a legradikálisabb formában David Chioni Moore vetette fel 2001-ben a tekintélyes PMLA-ban megjelent, *Is the Post-in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?* című tanulmányában (magyarul: David Chioni Moore, „Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztszovjetben?”, ford. SCHEIBNER Tamás, 2000 20, 9. sz. [2008]: 3–22), amelyben a volt Szovjetunió érdekszférájába tartozó területet *en bloc* a szubszaharai Afrika kulturális helyzetével állította párhuzamba. Hosszasan lehetne sorolni az ellenérveket ezzel a meglehetősen sommás állítással szemben, erre azonban itt most nincsen mód, ám annyi bizonyos, hogy bőven van meggondolni való ennek az elméletnek az Európára, illetve Közép- és Kelet-Európára alkalmazása kapcsán. A magyar kutatások e tekintetben úgyszólván teljesen hiányoznak, illetve eddig jórészt arra szorítkoztak, hogy egy-egy résztema kapcsán próbálják meg a posztkoloniális elmélet módszertanát, illetve annak egy-egy aspektusát alkalmazni, miközben olyan átfogó vizsgálatra lenne szükség, ami a regionális komparatiztika eredményeit is felhasználva keresné meg a lehetséges kapcsolódási pontokat a közép-európai

összehasonlító kultúrakutatás és a posztkoloniális elmélet között. Az mindenestre jól látszik, hogy a régióknak egészének posztkoloniális jellegére vonatkozó megállapítások ellentmondásosságát, vagy legalábbis nem magától értetődő voltát érzik azok a kutatók is, akik keresik a közép- és kelet-európai kolonialitás sajátosságait: ezt bizonyítják az olyan megfogalmazások, amelyek a volt szovjet érdekszférát mint „megszűrt kolonialitást”, „mutáns kolonialitást”, „posztfüggőségi állapotot” írják le. A recenzius azonban meg van győződve arról: nem véletlenül mutathat rá a térségbeli kutatások helyzetét elemző kutató a régióknak zajló posztkoloniális kutatások aszimmetriájára. Miközben ugyanis Magyarországon, Szlovákiában és Romániában, vagy a volt NDK-ban csekély visszhangja volt az elméletnek, Lengyelország a térségbeli posztkolonializmus-kutatások valóságos nagyhatalmává nőtte ki magát, ahol az irányzat honosítása során egyenesen két különböző, egymással is vitázó iskola jött létre: elgondolásairól magyarul is olvashatunk a *Távolodhatunk-e a birodalomtól?* című, Kocsis Adrienn és Pálfalvi Lajos szerkesztette kötetben (Rézbong Kiadó, 2018.). De érzékelhetően erősödik az irányzat Ukrajnában és a Baltikumban is. Mindezek fényében aligha vitatható, hogy a posztkolonializmussal nekünk is foglalkoznunk kell.

Erre kínál alkalmat az a kötet, amelyet Róbert Gáfrík és Dobrota Pucherová állított össze egy 2014-ben Pozsonyban rendezett nemzetközi konferencia anyagából, azt a kérdést állítva a középpontba, mennyiben illeszkedik egymáshoz a posztkolonialitás és a posztszovjet/posztkommunista térség fogalma. A kötet öt fejezetében tizenkilenc tanulmány ad különböző metszeteket a térség kultúrájának posztkoloniális vonásairól. A szerkesztők meggyőződése szerint a korábbi szovjet köztársaságok és a volt keleti blokk országai egy sor közös vonást mutatnak az egykori gyarmatosítottakkal: „a posztkolonializmus és a posztkommunizmus átfedései és kereszteződésai megvilágítják a két diskurzus közös eredetét [kiemelés tőlem: B. M.], lehetővé teszik a kölcsönös ter-

mékeny dialógust, és a két paradigma újragondolását.” (15.) A kötet célja ennek megfelelően a posztkoloniális és a posztszovjet tapasztalat azonoságainak és különbözőségeinek elemzése, amelynek révén – állítják a szerkesztők – leleplezhetjük azt a sok különféle módozatot, amellyel a hatalom álcázza magát. A szerkesztők szerint a *posztkoloniális* egy olyan, *globálisan flexibilis diskurzus*, amely több régió elemzésére is alkalmazható. Ez nem jelenti azt – teszik hozzá –, hogy a posztkolonialitás válogatás nélkül ráhúzható a posztkommunista tapasztalatra, ugyanakkor úgy vélik, e tapasztalat leírása a posztkolonializmus eszközeivel/fogalmi apparátusával vissza is hat magára a posztkoloniális elméletre: kontrolálja, és szükség esetén át is formálja azt. (13.)

Alighanem a kötet olvasójának is joggal támad az a benyomása, hogy az eredeti elmélet átforgatása nélkül aligha képzelhető el a két paradigma összevetése, hiszen a posztkolonializmust megalapozó, többnyire marxista indíttatású nyugati kutatókat és e kötet szerzőit, akiket nemigen lehet a marxizmussal szembeni elfogultsággal vádolni, amúgy nehezen lehetne közös platform elképzelni. Elsősorban éppen a posztkolonializmus eredeti marxista irányultsága miatt nem vált még általánossá az az elgondolás, amelynek értelmében térségünk egésze posztkoloniális: az irányzat nyugati kutatói vonakodtak attól, hogy a Szovjetuniót mint imperialista hatalmat ismerjék el. Az alábbiakban, miközben igyekszem a kötet elméleti írásaiból kiolvasni, milyen utakat-módokat vázolnak fel a két paradigma, a posztkoloniális és a posztkommunista lehetséges közelítésére, azt is jelzem, hogyan próbálják kezelni, kikerülni az itt jelzett ideológiai akadályt.

Részben ennek az ideológiai ellentmondásnak a kiküszöbölésére javasolja a kötet egyik szerzője, Madina Tlostanova, hogy a kolonializmus történeti diskurzusa helyett a globális dekolonizáció optikájával közelítsük meg régióinkat. Tekinthejtük ezt úgy is, hogy felvázolja az egyik módját annak, hogyan lehetne az eredeti posztkoloniális kritikát és elméletet, illetve a posztkommunista tapasztalatot közös nevezőre hozni. Az orosz kutató a kötet két alapfogalmának közös nevezőjét a modernitásban találja meg, hiszen mind a posztkoloniális, mind a posztszocialista diskurzus annak a modernitásnak a terméke, amelynek retorikája – ahogy írja –, eszközként

igazolja a tér és az idő, az életek és a jövő folyamatos kolonializálását. Nem szükséges a klasszikus értelemben gyarmatosítottnak lenni ahhoz, hogy a modern kor rabszolgája legyen valaki akár szocialista, akár kapitalista értelemben, hangsúlyozza Tlostanova. További párhuzamként említi, hogy a posztkoloniális szubalternnek egy sor közös vonása van a posztszocialista emberrel: a többszörös függés, az alávetettség paradigmája, az alárendeltség és a periferializálódás, a beosztotti lét mentális és gazdasági velejárói, amelyek akár láthatatlanok is lehetnek a világ számára, az elhallgattatás a domináns diskurzusokban, az egyén életének nélkülözhetősége, a létezés, a gondolkodás és az érzékelés szféráinak a nyugati modernség általi bonyolult gyarmatosítása, amely folytatódik a politikai felszabadulás után is, és virágzik a szovjetesítés alóli formális felszabadulást követően is.

A kötetből kiolvasható másik mód a két összefüggő, mégis sok tekintetben különböző kritikai elmélet kulturális és ideológiai jelenségeinek egymáshoz közelítésére Bogdan Stefanescu román kutató, és az ő nyomán haladó Christina Sandru írásából rajzolódik ki. A román kutató a kolonialitás fogalmának kitágításával operál: eszerint a kolonialitás nem más, mint altípusok és történelmi formák széles spektrumát magába foglaló kollektív alárendeltség, amelynek általános mechanizmusait vizsgálva juthatunk közelebb a két jelenség lényegéhez. (69–70.) S hogy melyek lennének ezek az általános mechanizmusok? Sandru Tlostanovához hasonlóan utal a modernitás nyugati felvilágosodásának projektjére, és az ezzel együtt járó, univerzális haladásba és racionalitásba vetett hitre. Ez a projekt ugyanolyan releváns a volt kommunista országok számára, mint ahogyan a Nyugat által gyarmatosított országok számára is az volt. Mi több, jól tudjuk, hogy magának a marxista filozófiának a leninizált változata is a nyugati modernitásnarratívákból eredeztethető. A felsorolt összefüggésekből számos egyéb párhuzam ered, a bináris opozícióktól (Nyugat–Kelet, metropolisz–határiszél), melyek közül az első nemcsak hierarchikus értelemben, hanem ontológiailag is magasabb rendű). További párhuzamként jelöli meg Sandru a trauma és a retrospekció túlsúlyának, a múlttal való szenvedélyes leszámolás igényének jelenlétét a posztkoloniális és a posztkommunista

tapasztalatban. Végezetül pedig a posztkoloniális alany marginalizált, elidegenedett vagy alulértékelt csoporthoz tartozását említi közös jellegzetességként a román kutató.

A posztkolonialitás közép- és kelet-európai honosítására irányuló harmadik javaslat Bogusław Bakulától származik, aki a korábbi regionális kutatások módszertanának lefrissítésére tesz javaslatot, amelyről a kötetben Emilia Kledzik referál. A poznańi komparatista szerint a posztkolonialitás fogalmai, a hibridizáció, a liminalitás, a mimikri, a tudás és az erőszak összekapcsolása, a migráció, a függőség és a posztfüggőség mind-mind alkalmas szemléleti-módszertani eszközei lehetnek a regionális kutatásoknak.

Az eddigiekben vázolt elméleti kísérletek a közép- és kelet-európai régió posztkoloniális megközelítésére, illetve a posztszovjet alávettség és függőség bonyolult összefüggéseinek vizsgálata természetesen adott módszertan alkalmazását kívánják meg. E módszertan részben a humán- és a társadalomtudományok más területein már korábban is alkalmazott szempontok, illetve megközelítésmódok, részben pedig a posztkolonializmus értelmező fogalmai segítségével alakulhat, amelyet a kötet két szerzője, a lengyel Dorota Kołodziejczyk és a román Cristina Sandru szerint a következő fogalmakkal ír le: „a kirekesztés és a befogadás struktúrái, a centrum és a periféria modellje, valamint a liminális (határhelyzetben lévő) és a »közteség« vagy »köztes létezés« (»in-betweenness«) elméleti megközelítései, a nacionalizmus, a másság és a különbözőség struktúrái, az antikoloniális /antiimperialis küzdelem, a traumák, a kollektív amnézia és a történelem újraírása, az ellenállás mint kulturális gyakorlatok együttese, az olyan koncepciók mint az alteritás, az ambivalencia, az öngyarmatosítás, a kulturális geográfia, az elmozdítás (dislocation), a kisebbség, a szubaltern kultúrák, a neokolonializmus, az orientalizmus és a transznacionálisizmus.” (12.)

Az így körülírt, láthatóan eléggé tágas és meg lehetően heterogén szempontsor bőséges lehetőséget nyújt a válogatásra egy adott műhelymunkához, esettanulmányhoz: ezek adják a kötet nagyobb részét. Tematikailag és a választott metszet jellege tekintetében is sokfélék a tanulmányok, az egyik póluson mondjuk India vagy Kína szocialista megjelenítésével a korabeli útleírásokban (Ró-

bert Gáfrik, Agnieszka Sadecka, illetve Martin Slobodnik írásában), a másik póluson a Budapestet mint szovjetizált metropoliszt elgondoló sztálinista városépítészeti tervek és a Budapest-irodalom összefüggését tárgyaló Scheibner Tamás tanulmánya, amelynek méltó párja a Königsberg (Kalinyingrád) hivatalos és nem hivatalos kollektív emlékezetét és kortárs irodalmi lenyomatát bemutató Gaál Xénia írása. És rengeteg, többé vagy éppen kevésbé meggyőző irodalmi műelemzés: a '68 traumáját megjelenítő posztmodern szlovák regényeket elemző Dobrota Pucherová írása, a kortárs lengyel sztárszerző, Andrzej Stasiuk és az ukrán Jurij Andruhovics prózájának posztkoloniális jellegét kimutató Jagoda Wierzejska tanulmánya, vagy az ukrán és lengyel irodalom női testábrázolásának geopolitikáját értelmező Irene Sywenky tanulmánya, s talán az egyik legjobb műelemzést közlő Zsadányi Edit írása, amely Németh Gábor és Kukorelly Endre gyermeknarrátort alkalmazó elbeszélő technikáját a szubaltern megszólaltatójaként írja le.

A kötet írásai jó kiindulópontként szolgálnak a posztkoloniális elmélet honosításához szükséges gondolkodás elindításához.

BALOGH MAGDOLNA

Távolodhatunk-e a birodalomtól? Posztkolonializmus a lengyel irodalomtudományban. Szerkesztette Kocsis Adrienn és PÁLFALVI Lajos. Fordította KELLERMANN Viktória, Kocsis Adrienn, PÁLFALVI Lajos és Vas Viktória. Budapest: Rézbong Kiadó, 2018. 199.

A posztkolonializmus mint irodalomelméleti irányzat, olvasási mód és módszer régóta ismert a magyar kutatók számára. A most megjelent kötet a már meglévő, alapvetően angolszász eredetű posztkoloniális elméleteket egészíti ki a közép-kelet-európai, azon belül is a lengyel kolonializmus-formákra reflektáló olvasatokkal.

Az eredetileg lengyel nyelvű, lengyel (vagy lengyel származású) szerzőktől származó tanulmányokat tartalmazó kötet fiatal kutatói kezdeményezésnek köszönhetően látott napvilágot. A kezdeményezés célja az volt, hogy az itthon nem ismert lengyel koloniális diskurzust, valamint a diskurzusban már kanonizált, elgondol-